

نقشه قلعه بندی

شهر ارومیه*

(دارالنشاط)

فرهاد فخاری تهرانی

سندی که مبنای مطالعات این مقاله را تشکیل می‌دهد، در سال ۱۳۴۵ توسط جناب آقای دکتر ایرج افشار مدیر وقت کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران خریداری شد. با شماره ۹۱۷۴ ثبت گردید. مواردی که بر روی نقشه انجام شده است:

- ۱- خوانا نمودن متن و تفسیری بر آن
- ۲- مقایسه تطبیقی این نقشه با اسناد مکتوب همزمان آن
- ۳- نقد مقایسه با دو نقشه دیگر از سیه ۱۳۱۲ (غریبیان) و ۱۳۱۷.
- ۴- نقد و بررسی نقشه و تصاویر نقاشی در جز (معماری)
- ۵- نقد و بررسی نقشه و تصاویر نقشه کلان (منطقه‌ای) و

استان آذربایجان غربی

این نقشه همانطور که در متن آمده نقشه قلعه فرضی روی دیوار قدیم و برجهای قدیم با ملاحظه حداقل مخارج بجهته قلعه بندی شهر ارومیه و مدافعه آن است. این نقشه با یک جسم مدور یا پرگار به صورت کاملاً مدور کشیده شده و در آن از علامت متعارف نقشه برداری استفاده نشده است. فقط (توپ، درخت، برج، خندق) یا علامات نشان داده شده؛ و جهات اربعه در متن نقشه با خط خوش تر نوشته شده است.

با همان خط عبارت «دولت سران جناب نصیرالملک» و «حسام الملک، خانه و باغ اقبال الدوله» درج شده است. نقشه بدون مقیاس می‌باشد و فواصل، دقت لازمی را ندارد ولی ترتیب نامگذاری دقیق است (بعضی از دروازه‌ها تغییر نام داده شده است) شهرسازی نقشه به صورت ارگانیک بوده و شطرنجی نمی‌باشد

ولی با خط کش ترسیم شده است.

به احتمال زیاد «اسدالله خان سلطان توپخانه جدید» رسام این نقشه می‌باشد که آن را با دست ترسیم نموده و خندق را با رنگ آبی و حصار شهر را با رنگ قرمز نشان داده است. هر چند نقشه بدون تاریخ است لیکن احتمالاً زمان ترسیم آن بین سالهای ۱۲۹۸ تا ۱۳۰۵ هجری می‌باشد.

بر روی نقشه نوشته شده است:

«نقشه قلعه فرضی در روی دیوار قدیم و برجهای قدیم با ملاحظه حداقل مخارج

شرح - بجهته قلعه بندی شهر ارومیه و مدافعه آن.

بطور سهل از قرار تفصیل ذیل است.

اولاً - تعمیر کردن دیوار اطراف شهر و تازه ساختن

بعضی از دیوار قلعه شهر که بکلی خراب شده است.

ثانیاً - در عقب دیوارها نوارهای کوتاه دیگر ساخت

که بانکت می‌مانند محض آنکه سرباز در روی آن بایستند و مدافعه کنند.

ثالثاً - در روی برجهای اطراف شهر جای توپ ساخت.

رابعاً - در طرف جنوب و مغرب شهر به فاصله هزار قدم قلعه خاکی بنا کرد.

خامساً - در حالت لزوم درخت هائی که در اطراف شهر هستند ببرند و هم چنین بعضی دیوارهایی که در جلو شهر هستند خراب کرد چونکه در عقب آنها دشمن پنهان خواهد شد.

رنگ قرمز اطراف شهر علامت دیوار قلعه است.

و رنگ آبی علامت خندق

بجهته بردن توپ در برجهای لازم است خانه هائی را که چسبیده به برج هستند خرید و خراب کرد.

چون در شهر قریب شانزده قبرستان بزرگ است و همیشه باعث انواع اقسام ناخوشی می‌شوند بایست حکم داد که بعد از این مرده‌ها را در خارج شهر دفن کنند. محض تخفیف یک عده (؟) ناخوشی زیادی و مرگ و علاوه بر آن داشتن مکان

بجهته این که در یک حالت از شهر در مدافعه باشد یعنی که دشمن احاطه بر شهر کرده باشد در این صورت به سبب بودن این قبرستانها

در شهر ناخوشی و مرگ زیادتر خواهد بود.

در پایین نقشه با خط متفاوتی آمده است:

(دست راست) کاپاتن واگنر (؟) (دست چپ) اسدالله خان سلطان

توپخانه جدید»

در شمال غربی و جنوب غربی دو تا قلعه وجود داشته که وردی آن روبروی شهر است این دو قلعه به استثنای خندق دیوار و هر کدام با سه توپ دارای غلام گردش دور دیوار و استحکامات، بیشتری می باشد. ادامه مسیر دسترسی به دروازه پس از خارج شدن از قلعه و عبور از خندق میسر است. در طرفین خیابانها درختکاری شده باستثنای ادامه خیابان دروازه ارک.

برج و باروی قدیمی شهر

همانطور که در نقشه پیوست ملاحظه می گردد و مطابق اشارات تاریخی، ارومیه از قرون اولیه دارای برج و باروی دفاعی بوده که در محدوده آن علاوه بر مجموعه بازار، در داخل و خارج این برج و بارو محلات قدیم و آثاری وجود داشتند که برخی از آنها هنوز پا بر جا بوده اما قسمت عمده اینیه مورد اشاره بتدریج از بین رفته اند.

بانگامی به نقشه های قدیمی و طرح تفصیلی شهر ارومیه معلوم می شود که این شهر علاوه بر داشتن ساختمان برج و باروی محکم با طرح تقریباً بیضی شکل و خندقهای در پشت باروی مذکور، با هفت دروازه بخارج ارتباط داشته، که به شرح زیر می باشد:

۱- دروازه توپراق قلعه (در نقشه اصلی توپراق قلعه) در شمال شرقی شهر نزدیک به جاده دسترسی به بندر گلخانه (تنها بندر ارتباطی ارومیه به تبریز و مراغه).

۲- دروازه بالو (دروازه مشهد) واقع در انتهای خیابان حافظ کنونی

۳- دروازه عسگر خان (هند) در شمال غربی ارومیه که امروز هم به همین نام مشهور است (عسگرخان)

۴- دروازه کردشهر (یوردشاه) در جنوب غربی ارومیه و مشرف به محل فعلی استانداری.

۵- دروازه ارک - در جنوب ارومیه (محل سابق دارالحکومه آذربایجان غربی) و در جوار خیابان دانش ۲ فعلی.

۶- دروازه بازار باش در جنوب شرقی ارومیه (مقابل یکی از پارکهای جدید و نزدیک به مقبره سه گنبد).

۷- دروازه هزاران (در نقشه اصلی خزران) در مشرق ارومیه که امروزه به دروازه مهاباد مشهور است.

میرزا رشید ادیب الشعرا بخشی از تاریخ ارومیه را در کتاب تاریخ افشار آورده و در مورد حمله سال ۱۲۹۷ عییداله خان نقشبندی به ارومیه صفحاتی را اختصاص داده که از لحاظ اطلاعات خوبی که در مورد برج و باروی، دروازه های شهر و نحوه دفاع مردم شهر ارائه نموده، جالب توجه است. در بخشی از این فصل آمده است: (۱)

«در سال ۱۲۹۷ قمری اکراد به سرکردگی عییدالله خان نقشبندی با سپاه ۳۰۰۰۰ نفری به شهر ارومیه حمله کرد.

اقبال الدوله والی شهر ارومیه (از کردهای ایل افشار)، مرکز دفاع از شهر را در مسجد یورد شاه قرار داد (۲) و مسئولیت دفاع شهر را خود به عهده گرفت. دفاع از شهر را به هفت منطقه تقسیم نمود.

(که عموماً نام دروازه ها را داشته و با لمال از نظام محله بندی نیز تبعیت می کرد).

همبستگی مردم جهت دفع نیروی متخاصم بسیار زیاد بود. حتی زنان با سنگ از شهر دفاع کردند. دو گروه در داخل شهر در پایین آوردن روحیه مقاومت مردم، سعی و تلاش می کردند.

یکی نماینده انگلیس بود که با بیان اینکه «سه هزار نفر مرد رزم ندیده در یک قلعه خرابه در هم شکسته با سی هزار لشکر جرار

هفت نام دروازه شهر با مقایسه نقشه اسدالله خان، غربیان با هم

ردیف	اسدالله خان سلطان توپخانه	غربیان	ملاحظات
۱	دروازه خزران	محل هزاران	
۲	دروازه ترپاخ قلعه	دروازه تپراق قلعه	
۳	دروازه بالو	دروازه بالو نوشته نشده است	
۴	دروازه عسگرخان	محل عسگرخان	منبع مشخص نیست دروازه هندو؟
۵	دروازه کردشهر جنب باغ اقبال الدوله دلگشا	محل دلگشا محل یوردشاه	دروازه یوروشته؟
۶	دروازه ارک	دروازه ارک	
۷	دروازه بازار باش	محل بازار باش	

شیخ عبیدالله» چگونه می‌تواند تاب بیاورد. نصب پرچم سفید بالای کنسولگری انگلیس و عثمانی و چراغانی چند خانه تابع بیمارستانهای خارجی آن شهر نیز تلاش دیگری در شکستن روحیه مردم بود. ضمناً کنسول انگلیس نظر داد آرامنه به خارج شهر بروند و یا پرچم انگلیس بر سر منازل خود برافراشته گردانند. این نظر مخالفت خلیفه را در انگیخت و دستور داد تفنگچیان کاتولیک از روستا به شهر آمده پس از پایان نبرد «شاه او را به اهدای یک حلقه انگشتری الماس مفتخر کرد.»

دیگر اینکه شیخ «در حدود یک صد نفر را تغییر لباس داد و به هیبت شهرنشینان درآورده و عازم شهر نمود تا در خانه اهل تسنن ساکن شوند و نیمه شب تیراندازی نمایند. این دسیسه و توطئه نیز شکست خورد.

یکی از علل ضعف قوای شیخ، کمبود سرب و باروت بود. وی دو نفر یهودی را جهت خرید با پول کافی «صورت ناشناس روانه شهر نمود که لورفت.

«شیخ صدق به دیزج لیلی آباد مشرف و دروازه عسگرخان پناه برد. توپچیان نیمه شب بطرف چراغ ابله او شلیک کردند که همراهان وی کشته شدند، ولی او جان به سلامت برد.»

اقبال الدوله باغ دلگشا را به توپ بست و از سوراخ‌های به وجود آمده توسط گلوله، به طرف توپچیان تیراندازی شد که باعث گردید توپچیان شهید شوند. «بدین طریق از طریق باغ دلگشا و با استفاده از استتار درختان و دیوار به سوی شهر حمله کردند.

«نیروی مدافع شهر برای بیرون نمودن شیخ، تصمیم به انهدام دیوارهای آن گرفت و چون در گذشته با گلوله باران توپ این مقصود حاصل نشده نقب‌هایی زیر دیوار باغ زدند و آن را منفجر ساختند. عبیدالله نجات یافت. در و پنجره باغ دلگشا را کند و با خود برد.

نیروی کمکی تیمور پاشاخان، انهدام نیروی متخاصم را بعده گرفت ولی تضاد او با اقبال‌الدوله باعث شیوع قحطی و وبا گردید. یک سوم از اهالی روستا نابود شدند. نیروی دیگر که جهت سرکوب کردن عبیدالله بکار آمد دست کمی از خود عبیدالله خان نداشت.

چون وضع شهر به کلی از هم گسیخته بود سر فوج همدان به ابوالجمعی سرکار حسام‌الملک و جمعی از سواران شاهسون و قراچه داغی را که جمعاً هفت هزار نفر بودند به ریاست نصیرالملک در ارومیه گذاشت و الباقی به طرف تبریز حرکت کردند.»

«براساس این مقاله در فروردین ماه هشتاد و دو در ارومیه سخنرانی شد.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی